

Алимов Зухриддин – ТошДШИ,
ўқитувчи

“КИТАБ СУРАТ АЛ-АРД” АСАРИ АШ-ШОШ ВИЛОЯТИ ТАРИХИЙ ГЕОГРАФИЯСИ МАНБАСИ СИФАТИДА

Аннотация. Мазкур мақола Тошкент воҳасининг IX асрдаги тарихий географиясига бағишланган бўлиб, шаҳарларнинг жойлашуви ва шаклланишининг турли босқичларини акс эттирувчи Хоразмийнинг “Китаб сурат ал-ард” асаридаги маълумотларига асосланган.

Таянч сўз ва иборалар: ал-Хоразмий, “Китаб сурат ал-ард”, “Байт ал-Ҳикма”, етти иқлим, “Сурат ал-Маъмун”, “Билад аш-Шош ва Тарбанд”, “Бурж ал-Ҳижора”, Банокат.

Аннотация. Данная статья посвящена исторической географии Ташкентского края в IX веке, отраженной в произведении Хорезми «Китаб сурат ал-ард», где приводятся сведения о местоположении и разных этапах формирования городов.

Опорные слова и выражения: ал-Хорезми, «Китаб сурат ал-ард», «Байт ал-Хикма», семь климатов, «Сурат ал-Маъмун», «Билад аш-Шош и Тарбанд», «Бурж ал-Хижара», Банакат.

Abstract. This paper investigates the historical geography of Tashkent oasis in IX century, and based on the data about the location and different stages of cities' development in the work of “Kitab surat al-ard” by Kharezmi. The map of “Kitab surat al-ard” in Central Asia, in particular, in the terms of historical geography of the region of ash-Shash. This work by al-Kharezmi was the first one among medieval geographical works, moreover, it is the one of the most ancient information about the location of the region of ash-Shash.

Keywords and expressions: Al-Kharezmi, “Kitab surat al-ard”, “Bayt al-Hikma”, seven climate zones, “Surat al-Mamun”, “Bilad ash-Shash wa Tarband”, “Burj al-Hijora”, Banokat.

Ал-Хоразмий жаҳон фани ривожига улкан ҳисса қўшган буюк алломадир. Буюк математик, астроном ва географ Муҳаммад ал-Хоразмий VIII асрнинг охири ва IX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этди.

Бу даврда қурилиш, савдо-сотик, ҳунармандчилик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларни янада тараққий эттириш учун астрономия, геодезия, геометрия каби фанларни ривожлантириш зарурияти туғилди. Ўша даврнинг илғор олимлари бу фанларнинг амалий аҳамияти ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиб, ал-Хоразмий эса шу олимларнинг пешқадами ва йўлбошчиси эди.

Маълумки, ал-Маъмун 809 йилдан Марвда дастлаб халифа Хорун ар-Рашиднинг ноиб, сўнг 813 йилдан бошлаб халифа бўлади ва 819 йили Бағдодга кўчади. Ал-Маъмун Марвда бўлганида ал-Хоразмийни, мовароуннахрлик ва хуросонлик бошқа олимларни ўз саройига жалб қилган эди. Халифа ал-Маъмун даврида Бағдодда Марказий Осиё ва Хуросондан келган бир гуруҳ йирик олимлар ижод этган. Улар орасида ал-Хоразмий билан бир қаторда Марвдан Яхё ибн Абу Мансур, ал-Фарғоний, Холид ибн Абдумалик ал-Марваррудий, Форобдан Абул Аббос ал-Жавҳарий ва бошқа олимлар бор эди.

Бағдодда ал-Маъмун отаси томонидан асос солинган илмий марказ – “Байт ал-ҳикма” фаолиятини ҳар томонлама такомиллаштириб, унга йирик давлат муассасаси тусини бериб, аввалига таржимонлик фаолиятини кенг кўламда ривожлантирди. Византия, Ҳиндистондан кўплаб китоблар келтирилиб, “Байт ал-ҳикма”нинг фаолият доираси бирмунча кенгайтирилади, унинг қошида иккита йирик расадхона: биринчиси 828 йилда Бағдоднинг аш-Шаммосия маҳалласида, иккинчиси Дамашқ яқинидаги Касиюн тоғида 831 йилда барпо этилади. Иккала расадхонанинг ҳам фаолиятини Марказий Осиё ва Хуросондан келган олимлар бошқаради. Ал-Хоразмий бу илмий марказнинг мудири сифатида унинг фаолиятини кузатиб туради¹.

Ал-Хоразмий қаламига мансуб 20 дан ортиқ асарларнинг фақат 10 таси бизгача етиб келган. Булар “Ал-жабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб” – алгебраик асар, “Ҳинд ҳисоби ҳақида китоб” ёки “Қўшиш ва айириш ҳақида китоб” – арифметик асар, “Китаб сурат ал-ард” – географияга оид асар. “Зиж”, “Астурлоб билан ишлаш ҳақида китоб”, “Астурлоб яшаш ҳақида китоб”, “Астурлоб ёрдамида азимутни аниқлаш ҳақида”, “Китоб ар-руҳома”, “Китоб ат-таърих”, “Яҳудийларнинг тақвими ва байрамларини аниқлаш ҳақида рисола”. Бу асарларнинг тўрттаси араб тилида, биттаси Фарғонийнинг асари таркибида, иккитаси лотинча таржимада сақланган ва қолган учтаси ҳали топилган эмас².

Ал-Хоразмий география фанининг ривожига ҳам катта ҳисса қўшган. Унинг “Ернинг тасвири” (“Китаб сурат ал-ард”) китоби ўрта аср араб халифалигида яратилган илк ва муҳим географик асарлардан бири бўлган. Китобда муаллиф Птолемейнинг географияга оид қарашларини шарҳлаб таҳлил қилиш билан бирга бу қарашларга қатор ўзгаришлар киритиб, уларни ривожлантиради³.

¹ Малцев Ю. С. Географические представления ученых научной школы «Байт ал-хикма» в эпоху ал-Хорезми // Географическая карта мира ал-Хорезми по книге «Китаб сурат ал-ард». – Душанбе, 1985. – С. 21.

² Географическая карта мира ал-Хорезми по книге «Китаб сурат ал-ард». – Душанбе, 1985. – С. 47.

³ Абдухалимов Б. А. “Байт ал-ҳикма” ва Ўрта Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти: (IX–XI асрларда аниқ ва табиий фанлар). – Т., 2004. 153-б.

“Китаб сурат ал-ард” асари ўрта асрлардаги биринчи географик асар эканлиги билан муҳим аҳамиятга эга⁴.

“Ернинг тасвири” – “Китаб сурат ал-ард” китоби илмий адабиётларда ал-Хоразмийнинг “географик асари” ёки қисқача ал-Хоразмийнинг “Географияси” номи билан юритилади. Ал-Хоразмий “География”сини ўрганган тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, муаллиф “Ер тасвири” ибораси билан жуғрофий харитани назарда тутган ва шу билан бир қаторда улар асарни ал-Маъмун харитасининг тавсифидан иборат бўлганини таъкидлайдилар.

Асарнинг ҳижрий 428 йилда (милодий 1037 йили) кўчирилган ягона арабча нусхаси бизгача етиб келган бўлиб, бу нусха Франциянинг Страсбург университети кутубхонасида 4247-рақам остида сақланади. Асар матни Г. ф. Мжик тадқиқоти ва изоҳлари билан бирга 1926 йилда Лейпцигда нашр қилинган⁵.

Ал-Хоразмийнинг “Ернинг тасвири” (“Китаб сурат ал-ард”) китоби Аббосийлар даврида мусулмон олимларида катта таассурот қолдирган ва кенг тарқалган асарларнинг бири ҳисобланади. Китоб халифа ал-Муътасим даври (842–847)да яратилган деб тахмин қилинади. В. В. Бартольднинг кўрсатишича, бунинг сабаби китобда ал-Муътасим даврида 836 йили асос солинган халифаликнинг янги пойтахти – Сурраманрао шаҳри эсланади. Демак, асар 836 ва 847 йиллар оралиғида таълиф этилган. Ал-Хоразмий ўз асарида географиянинг асосий тушунчаларини зиж – жадваллар шаклида баён этади.

Ал-Хоразмийнинг “Китаб сурат ал-ард” асари муаллиф тарафидан махсус бобларга бўлинмаган. “Китаб сурат ал-ард” асарини шартли равишда олти бўлимга тақсимлаб, уларда муҳокама этилган мавзуларни қуйидагича шарҳлаш мумкин: биринчи бўлимда ернинг одамлар яшайдиган (маъмур) қисмидаги шаҳарларнинг номлари етти иқлим бўйлаб, жадвалда узунлама ва кенгламалари билан келтирилади. Иккинчи бўлимда тоғлар санаб ўтилади. Учинчи бўлимда Ер қуррасидаги денгизлар тавсифланади. Китобнинг тўртинчи бўлими денгиздаги оролларга, бешинчи бўлим мамлакатлар, давлат ва ўлкалар ва ниҳоят олтинчи бўлим эса Ернинг одамлар яшайдиган қисмидаги дарё ва булоқларга бағишланади. Ал-Хоразмий ўз асарида бош меридиан, экватор ва иқлимлар ҳақидаги мулоҳазалар юритади ҳамда умумий ҳисобда 2402 та масканларнинг географик координатларини келтиради⁶.

Ал-Хоразмий “География”си таъсирида яратилган асарлар жумласига IX асрнинг охирида яшаб ўтган ва илмий адабиётларда шартли равишда Сухроб исми берилган муаллифнинг “Етти иқлим ажойиботлари” (“Ажаъиб ал-ақалим

⁴ Brauer Ralph W. Geography in the medieval muslim world: seeking a basis for comparison of the development of the natural sciences in different cultures. Metropolitan College of New York, 1992. – P. 98.

⁵ Географическая карта мира ал-Хорезми по книге «Китаб сурат ал-ард». – Душанбе, 1985. – С. 47.

⁶ Абдухалимов Б. А. “Байт ал-ҳикма” ва Ўрта Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти: (IX–XI асрларда аниқ ва табиий фанлар). – Т., 2004. 140-б.

ас-сабъа”) китобини киритиш мумкин⁷. Муаллифнинг тўлиқ исми ва таржимаи ҳоли ҳақида маълумотлар сақланмаган. Асар сўз бошисида Сухроб исми эслатилгани сабабли мутахассислар бу олимни шу ном остида қабул қилганлар⁸. Сухробнинг асари мазмун бўйича ал-Хоразмий “География”сига шунчалик яқинки, кўпчилик олимлар яқин пайтларгача шу хусусиятига кўра уни ал-Хоразмий асарининг бирор таҳрири деб ҳисоблаганлар.

Гиппарх Ернинг одамлар яшайдиган қисмини 12 та иқлимга ажратган. Ундан сўнг Птолемей иқлимларнинг сонини 8 тагача камайтиради, лекин ўз “География”сида у иқлимлар назариясига тўла риоя қилмайди, чунки географик жойларни минтақалар ва епархиялар бўйича тақсимлайди.

Географияни иқлимлар назариясига тўла риоя этган ҳолда биринчи марта ал-Хоразмий баён қилади. У ернинг маъмур, яъни инсонлар яшайдиган обод қисмини етти иқлимга ажратади. Ал-Хоразмий қадимги юнон олими Птолемейдан фарқли ўлароқ, минтақалар, мамлакатлар ва улардаги географик жойларни эмас, балки биринчи иқлимдан то еттинчи иқлимгача жойлашган жойларни тавсиф этади.

Ал-Хоразмийнинг географик рисоласи ўрта асрлардаги энг биринчи географик асар эди. Шунинг учун унинг иқлимлар назарияси кейинги даврларда географиянинг ривожланишида катта аҳамият касб этди.

Ал-Хоразмий ҳам Птолемей каби узунликларни Капар оролларида бошлаб ҳисоблайди. Хоразмий экватордан жанубда 8 шаҳар, биринчи иқлимда 64 шаҳар, иккинчи иқлимда 54 шаҳар, учинчи иқлимда 59 шаҳар, тўртинчи иқлимда 146 шаҳар, бешинчи иқлимда 79 шаҳар, 6-иқлимда 63 шаҳар, еттинчи иқлимда 25 шаҳар ва еттинчи иқлимдан шимолда 40 шаҳарнинг координатларини келтиради⁹.

Ал-Хоразмий асарининг муҳим хусусияти шундаки, у ўз моҳиятига кўра “ал-Маъмун харитаси”нинг тавсифидан иборат.

“Ал-Маъмун харитаси” ёки “Олам харитаси” деб ном олган бу ноёб жўғрофий асар “Байт ал-ҳикма”да фаолият кўрсатган алломалар меҳнатининг самараси натижасида пайдо бўлди. “Ал-Маъмун харитаси”нинг ўзи ёки унинг бирор қисми бизгача етиб келмаган бўлса-да, бу харитани кўрган, ундан фойдаланган ўрта аср тарихчиларининг фикри мазкур хаританинг муҳим жўғрофий ёдгорлик эканидан далолат беради¹⁰. Шу ўринда “ал-Маъмун харитаси”ни ўз кўзи билан кўрган X аср тарихчи ва географ ал-Масъудийнинг

⁷ Cartography in antiquity and the Middle Ages: fresh perspectives, new methods / edited by Richard J.A. Talbert and Richard W. Unger. – Lieden–Boston, 2008. – P. 129.

⁸ Крачковский И. Ю. Избранные сочинения в 6 тт. Том 4. Арабская географическая литература. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 97.

⁹ Булгаков П. Г., Розенфельд Б. А., Ахмедов А. А. Мухаммад ал-Хорезми. – М., 1983. – С. 168.

¹⁰ Абдухалимов Б. А. “Байт ал-ҳикма” ва Ўрта Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти: (IX–XI асрларда аниқ ва табиий фанлар). – Т., 2004. 140-б.

қуйидаги сўзларини келтирамиз: “Бу иқлимларнинг турли ранглар билан тасвирланганини мен бир неча китобда кўрганман. Шу хилдагилардан мен кўрганларнинг энг яхшиси Мариннинг “География” китобидагиси ва ал-Маъмун учун унинг замонидаги кўп олимлар ҳамкорлигида тузилган “ал-Маъмун харитаси” эди. Харитада олам сфералар, планеталар, қуруқлик ва денгизлар, одамлар яшайдиган ва яшамайдиган қисмлар ва бошқа нарсалар орқали ўз аксини топган. “Ал-Маъмун харитаси” аввал эслатилган Птолемей ва Тирлик Мариннинг “География”сидан афзалдир”¹¹. Ал-Маъсудийнинг бу сўзлари “ал-Маъмун харитаси”нинг моҳияти, таркиби ва унинг Птолемей ва Мариннинг хариталаридан мукамаллигини англатади.

Ал-Хоразмий асари таркибидаги “Сурат ал-Маъмун” – “Ал-Маъмун харитаси” номли харита бизгача сақланмаган бўлса-да, Ганс фон Мжикнинг “Сурат ал-Арз” номли тадқиқотида унинг айрим қисмлари қайта тикланган. Австриялик шарқшунос Г. ф. Мжик харитани тиклашда Сухробнинг “Етти иқлим ажойиботлари” асаридан ҳам фойдаланган. Унинг асари тўлиқлигича ал-Хоразмийнинг “Китаб сурат ал-ард” асарига асосланган¹². Икки асардаги маълумотлар жуда ўхшаш бўлиб, Сухроб ўз асарини яратишда аксарият маълумотларни Хоразмийдан олганлигига шубҳа йўқ. Шунингдек, Хоразмий харитасининг бу нусхасини тиклашда “Китаб сурат ал-ард” китоби матнида келтирилган узунлама ва кенгламаларнинг тавсифларидан ҳам фойдаланилган.

1967 йилда ҳинд олимаси С. Р. Жафри кўп йиллик изланишлар натижасида ал-Хоразмийнинг ер харитасини тиклаш ишларини якунига етказди. “Китаб сурат ал-ард” асари матни ва асар таркибидаги зиж – жадвал кўринишидаги маълумотларининг таҳлили асосида С. Р. Жафри томонидан ал-Хоразмий меросини ўрганишда биринчи марта шу даврга қадар илм-фан учун йўқотилган ҳисобланган “ал-Маъмун харитаси”нинг кўриниши қайта тикланди. Бу тадқиқот натижасидан тикланган харита Бағдоддаги “Байт ал-ҳикма”нинг олимлар жамоаси томонидан яратилган “ал-Маъмун харитаси”нинг айнан нусхаси эмас, албатта. Лекин, С. Р. Жафри томонидан амалга оширилган бу иш ал-Хоразмийнинг географик меросини ўрганишга қўшилган улкан ҳисса бўлди¹³.

Ал-Хоразмийнинг “Китаб сурат ал-ард” асари асосида қайта тикланган харитани диққат билан ўрганар эканмиз, унда ўрта асрлардаги аш-Шош вилояти ва унга туташ ҳудудлар ҳақидаги маълумотларга ҳам дуч келамиз.

¹¹ Крачковский И. Ю. Избранные сочинения в 6 тт. Том 4. Арабская географическая литература. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 87.

¹² Там же. – С. 97.

¹³ Aini K. S. Al-Khwarazmi and his contribution to the word culture // Al-Khwarazmi’s geographical map of the world based on the book “Surat al-ard”. – Srinagar, 1985. – С.14.

Асар харитасининг Каспий денгизи вилояти ва Ўрта Осиё ҳудудлари тасвирланган қисмида аш-Шош вилояти “Билад аш-Шош ва Тарбанд” (بلاد الشاش و طاربند) номи билан қайд этилган. Шу тариқа Ал-Хоразмий бошқа кўплаб ҳудудларнинг номи сингари аш-Шош вилоятини ҳам ўша давргача кузатилмаган, янги ном билан атайди ва бу ерларни саклар мамлакати деб кўрсатади¹⁴. Харитадаги маълумотларга суяниб Шош вилоятининг жойлашган ўрни борасида бошқа географик асарлар ва хариталардан фарқли равишда ўзига хос ҳамда уларда мавжуд бўлмаган янги маълумотларга эга бўлиш мумкин. Жумладан, хаританинг чап тарафида Каспий денгизи тасвирланиб, “Баҳр Хворазм ва баҳр Журжон ва Табаристон ва ад-Дайлам” (بحر خوارزم و بحر جرجان و طبرستان والديلم) деб номланган¹⁵. Харитада шу давргача бўлган хариталар орасида биринчи марта Орол денгизи тасвири алоҳида келтирилган, у Каспий денгизининг жанубий қисмида жойлашган номсиз кўл, яъни “батиха” (بطيحة) ёзуви билан белгиланган. Хаританинг марказий юқори қисмида жойлашган “Аввали наҳри Балх” (اول نهر بلخ) деб номланган кўл тасвири ва “жабал” (جبل) сўзи мавжуд ердан бошланган “Наҳри Балх” (نهر بلخ), яъни Амударё Каспий денгизи яқинидаги “батиха” (بطيحة) ёзуви билан белгиланган қисмига келиб қуйилгани тасвирланган. Ўз ўрнида “Наҳри Балх”га оқими давомида яна икки дарё – “Наҳри ас-Син” (نهر الصين) дарёси ва номсиз, “наҳр” (نهر) сўзининг ўзи билан қайд этилган дарё келиб қуйилиши акс эттирилган. “Наҳри Балх” дарёсининг қуйи оқимида Хворазм (خوارزم) қайд этилган бўлиб, у аш-Шош вилояти билан бир хил шимолий кенгликда акс эттирилган.

Хаританинг юқори қисмида “жабал”, яъни тоғ ёзуви билан қайд этилган ердан бошланиб, уч ирмоқ қўшилиб ҳосил бўлган яна бир дарё Каспий денгизига келиб қуйилиши тасвирланган. Бу дарё ва унинг ирмоқларига “наҳр” сўзи билангина изоҳ берилган. Унинг жойлашуви ва оқимининг йўналишига кўра Сирдарё дарёси деган хулосага келиш мумкин. Ал-Хоразмий асар матнида Сирдарёни “Наҳр Товил” деб атайди¹⁶. Дарёнинг координатларини келтириб, у ҳам Орол денгизига қуйилишини таъкидлаган.

“Билад аш-Шош ва Тарбанд” хаританинг марказида, 42°,5 кенгликда жойлашганлигини кўриш мумкин. Шимолда у “Наҳри Балх”, шарқда “Бурж Ҳижора” (برج حجارة) (бу жой минорали бино тасвири билан қайд этилган), ғарбда Хворазм ва жанубда “жабал” сўзи билан қайд этилган тоғликлар ва Ахсикат ёки Ахсикас (اخسيكت) билан чегерадош қилиб тасвирланган.

¹⁴ Булгаков П. Г., Розенфельд Б. А., Ахмедов А. А. Мухаммад ал-Хорезми. – М., 1983. – С. 196.

¹⁵ Буриев А. Сведения по Средней Азии в “Географии” Ал-Хорезми // Общественные науки в Узбекистане. К 1200-летию ал-Хорезми. № 7. – Т., 1983. – С. 74.

¹⁶ Булгаков П. Г., Розенфельд Б. А., Ахмедов А. А. Мухаммад ал-Хорезми. – М., 1983. – С. 207.

Харитада жойлашган манзиллар ва жой номлари билан солиштирадиган бўлсак, “Билад аш-Шош ва Тарбанд” ёзуви катта ҳарфлар билан қайд қилинган ва унинг доира шаклида белгиланган маркази ҳам бошқа манзилларникига кўра йирикроқдир. Хаританинг асосий хусусиятларидан бири шуки, унда аш-Шош вилояти хаританинг “Наҳри ас-Син” дарёси “Наҳри Балх” дарёсига қуйиладиган еридан жануброқда тасвирланган. Яъни Амударё дарёси аш-Шош вилоятидан шимолда қайд этилган. Бу каби маълумот эса ўрта асрларда география билан шуғулланган араб олимлари асарларининг ҳеч бирида учрамайди. Фикримизча, ал-Хоразмийнинг бу маълумотлари Птолемейнинг “География” асарига асосланган ва ўз ҳолича сақлаб қолинган. Ўша даврда Шарқ илм-фанида ўзига хос юқори обрўга эга бўлган Птолемейнинг маълумотларини ал-Хоразмий изоҳлашга, аниқлаштиришга, тўлдиришга ва айрим ҳолларда асл ҳолида сақлашга интиланган¹⁷. Харитада “Наҳри ас-Син” дарёси тасвирланган ернинг шарқий қисмида “Бурж ал-Ҳижора” (برج حجارة) ва “Искандария аш-шарқия” (اسكندرية الشرقية) деб номланган манзиллар ва яна кўплаб далилларнинг мавжудлиги ал-Хоразмий хаританинг бу қисмини яратишда Птолемейнинг “География” асарига таянганлигини яна бир бор исботлайди¹⁸. Ҳинд олимаси Розия Жафрининг фикрича, ал-Хоразмийнинг “Китаб сурат ал-ард” асари Птолемей ишларининг арабий адаптацияси ва унга янги ҳамда замонавий маълумотларнинг қўшилган шаклидир¹⁹.

Хусусан, харитадаги маълумотлардан кўринадик, аш-Шош вилояти тасвирланган ҳудудда яна тўртта жой номи келтирилган. Булар – (шарқдан ғарбга) ат-Тароз (الطراز), Исбижоб (اسبيجاب), Тарбанд (طاربند) ва Банокат ёки Банокас (بناكت) дир. Бу шаҳарлар ҳам “Наҳри Балх” дарёсининг жанубида тасвирланган. Бу шаҳарларнинг барчаси ўрта асрларда Шош ва Илоқ воҳасининг шаҳарлари таркибида бўлганлиги ўша давр араб географлари манбаларидан бизга маълум. IX–X асрлар риёзий жуғрофия намояндалари (ал-Хоразмий, Сухроб, ал-Фарғоний ва ал-Баттоний) асарларида аш-Шош Сирдарёнинг қуйи оқимида жойлашган мамлакат сифатида келтирилади.

Ат-Тароз (الطراز) ёки Тароз, айрим манбаларда, Қошғарийда Тироз (طراز) ва “Ҳудуд ал-олам” асарида Тирор (طرار) шаклларида ҳам қайд этилган. Исфижоб вилоятида турклар чегарасидаги шаҳар. Исфижобдан 26 фарсах масофада жойлашган. Бу шаҳар илк бор VI аср Византия манбаларида Talluesz ёки Thallovez шаклида туркларнинг савдо маркази сифатида қайд этилган. Хитой манбаларида унинг номи Та-ло-се, туркий тилдаги манбаларда эса Талас

¹⁷ Буриев А. Сведения по Средней Азии в “Географии” Ал-Хорезма // Общественные науки в Узбекистане. К 1200-летию ал-Хорезми. № 7. – Т., 1983. – С. 77.

¹⁸ Булгаков П. Г., Розенфельд Б. А., Ахмедов А. А. Мухаммад ал-Хорезми. – М., 1983. – С. 203.

¹⁹ Географическая карта мира ал-Хорезми по книге «Китаб сурат ал-ард». – Душанбе, 1985. – С. 69.

ёки Талос шаклида келтирилган. Бу шаҳарнинг харобалари Жанубий Қозоғистондаги ҳозирги Тароз шаҳри ёнида жойлашган²⁰.

Исбижоб (اسبيجاب) – аш-Шош вилоятининг ислом давридаги пойтахти бўлмиш Бинкатдан 4 марҳала масофада жойлашган шаҳар ва вилоятнинг номи. Унинг номи бошқа манбалар: ас-Самъонийда – Исфижоб (اسفيجاب), Байхақий ва Қошғарийда – Испижоб (اسپيجاب), Қудама ва ал-Яқубийда – Исбишоб (اسبيشاب), Наршахийда эса Истижоб (استجاب) шаклида ҳам келтирилган²¹. У жуда машҳур пойтахт шаҳар бўлиб, обод мадина ва рабаддан иборат бўлган. Шаҳар ҳозирги Чимкент вилоятидаги Сайрам қишлоғининг марказида жойлашган.

Тарбанд (طاربند) ёки Турорбанд (طوراربند) шаҳри аш-Шош вилоятига тобе бўлган. IX–X асрларда Турорбанд ёки Ўтрор аш-Шошнинг энг чекка шаҳарларидан бўлиб, Мовароуннаҳрга туташган ва у Фароб (فاراب) деб ҳам номланган. Ал-Истахрий, Ибн Ҳавқал ва ал-Муқаддасий маълумотларида бу шаҳар Бороб (باراب) номи билан ҳам қайд этилган. Беруний шаҳарларнинг координатларини ҳисоблаб чиққанда, Тарбанд, Шалжи ва Исбижобни аш-Шош вилоятига киритади. Илк ўрта асрлар шаҳри бўлган Тарбанд, қадимги турк руник ёзуви ёдгорликларида (VIII аср) Kangu Tarban шаклида эслатилади ва сўнгги асрлардаги Ўтрор шаҳри билан бир шаҳар, деб ҳисобланади²².

Банокат (بناكت) – аш-Шош дарёсининг бўйида, унга Илоқ дарёсининг қуйилиш ери қаршисида жойлашган. Ибн Ҳавқалда бу шаҳар Банокат ва Фанокат (فناكت) шаклида берилган. Ал-Истахрий, Ал-Муқаддасий ва Беруний маълумотларида Бинокат ва Банокит шакллари учрайди. Бу шаҳар мўғуллар босқини вақтида вайрон этилган, Темурийлар даврида эса қайта тикланиб, Шоҳрухия деб аталган. Унинг харобалари Сирдарё бўйида Оҳангарон дарёсининг унга қуйилган еридан юқорироқда жойлашган бўлиб, Шарқия деб аталади²³.

Бурж ал-Ҳижора (برج حجارة) – харитада бу жой минорали бино тасвири билан тасвирланган бўлиб, у Тароздан шарқроқда ва Навокатдан жанубда жойлашган. Бу ҳақда Беруний ўзининг “Қонуни Масъудий” асарида шундай ёзади: “Бинкат аш-Шош вилоятининг пойтахти, туркий “Тошканд”, юнон тилида эса “Тош минора”дур”. Беруний “Ҳиндистон” асарида бу борада батафсилроқ тўхталиб, “Шош” сўзи бу шаҳарнинг туркий номланиши, яъни “Тош-канд” сўздан олинган бўлиб, “Тош қалъа”дур. Птолемей “География”

²⁰ Ибн Ҳавқал. Китоб Китаб сураат ал-ард (Мовароуннаҳр) / Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Ш. С. Камолитдин. – Т., 2011. 268-б.

²¹ Ибн Ҳавқал. Китоб Китаб сураат ал-ард (Мовароуннаҳр) / Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Ш. С. Камолитдин. – Т., 2011. 265-б.

²² Камолитдин Ш. С. Ўрта асрлар аш-Шош вилояти // “Мозийдан садо” журнали. 2015 йил, 2-3-сон, 29-б.

²³ Ибн Ҳавқал. Китоб Китаб сураат ал-ард (Мовароуннаҳр) / Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Ш. С. Камолитдин. – Т., 2011. 242-б.

асарида ҳам худди шундай маълумот келтириб, уни “Тош минора” деб атаиди” деб хабар беради²⁴.

Шунингдек, хаританинг бу қисмида юқорида қайд этилган шаҳар ва жой номларидан ташқари яна кўплаб шаҳар ва марказлар ҳам тасвирланган. Хворазм (خوارزم), Самарқанд (سمرقند), Бухоро (بخارا), Балх (بلخ), Ахсикат ёки Ахсикас (اخصيكث), Навокат ёки Навокас (نواكث), Сажистон (سجستان), Ашруста (اشروسته), Хожанд (خجندة), Жийрфат (جيرفت), ал-Қизр (القرز) каби шаҳарлар шулар жумласидандир. Айрим шаҳарларнинг номлари келтирилмай, “мадина” (مدينة) сўзи билан чекланган. Харитада кўплаб тоғ тизмалари акс эттирилган, лекин улардан ҳеч бирининг номи келтирилмаган, балки “жабал” (جبل) сўзи билангина қайд этилган. “Китаб сурат ал-ард” асари хариталарида жойлашган ўрни аниқ шаҳарларни ичи бўялган қора рангли доира билан, жойлашган ўрни тўла аниқланмаган ва тахминий белгиланган шаҳарлар ичи бўш доиралар билан белгиланган²⁵.

“Китаб сурат ал-ард” асари харитаси Марказий Осиё, хусусан, аш-Шош вилояти тарихий географияси нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эга. Юқорида таъкидлаганимиздек, Ал-Хоразмийнинг географик рисоласи ўрта аерлардаги энг биринчи географик асар эди, шу ўринда, аш-Шош вилоятининг жойлашган ўрни борасидаги маълумотларнинг ҳам энг қадимийларидан бири ҳисобланади. Жой номларининг ёзилиши ва уларнинг жойлашишидаги айрим ноаниқликларга қарамасдан, бу харита аш-Шош вилояти тарихий географияси бўйича маълум даражада муҳим манба бўлиб хизмат қилиши мумкин, чунки унда берилган номларнинг айримлари ёзма манбаларда қайд этилмаган. Шундай қилиб, ал-Хоразмийнинг “Китаб сурат ал-ард” асари ва унда келтирилган маълумотлар бутун Шарқда география фанининг ривожланишига катта ҳисса қўшди.

²⁴ Булгаков П. Г., Розенфельд Б. А., Ахмедов А. А. Мухаммад ал-Хорезми. – М., 1983. – С. 203; Бируни. Индия. Избр. произведения. – Т.: Фан, 1963. Т. 2. – С. 271; Бируни. Канон Масъуда. Ч. 1. – С. 471.

²⁵ Джафри С. Р. Введение и интерпретация карты // Географическая карта мира ал-Хорезми по книге «Китаб сурат ал-ард». – Душанбе, 1985. – С. 71.